

«ты», а также использования фамильярных форм попе, батя, папаша и пренебрежительное отношение к специфическим окончаниям звательного падежа в период атеизации и русификации советского общества. Предполагаем, что формирование негативной коннотации и разговорного оттенка лексемы піп началось задолго до XX в., поскольку вокатив *none* в более ранних текстах, напр. XVII в., уже было ограниченным, хотя функционирование этой лексемы в других падежах был довольно активным.

Ключевые слова: обращенная речь, номинация адресата речи, апеллятив, вокатив, делексикализация, экспликация.

Kovtun Albina. Dynamics of Cleric Appellations Functioning in Addressed Speech of the Ukrainians. The researcher studied the influence of socio-historical and cultural factors on addressing clerics in the literary texts of different times, and argues that references to God and Our Lady reveal consistent tradition of tutoyering, vocative flections and developed explicating grid of theonyms. Emerged in the eighteenth century, transition of vocatives into exclamations has been often accompanied by the creation of diminutives. Besides, the first instances of social-regulatory formal addressing an individual belonging to the Christian ministerial order are observed in eighteenth-century writings. There were occurrences of switching from respectful addressing to tutoyering, the use of unceremonious forms *poppe*, *batya*, *papasha*, omission of vocative endings peculiar to the period of atheism propagation and russianization of the Soviet society. We assume that the formation of negative connotation and familiarity of lexeme піп commenced much long before the twentieth century, since earlier texts evidence limited vocative none alongside with active functioning of other case forms of this lexeme.

Key words: addressed speech, addressee nomination, appellative, vocative, delexicalization, explication.

УДК811.161.2

Наталія Коловоротна

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «МОВЧАННЯ» В «ЩОДЕННИКУ» ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

У статті розглянуто особливості вербалізації концепту «мовчання» в щоденниковому дискурсі, зокрема в записах О. Довженка. Проаналізовано амбівалентність мовчання в сприйнятті письменника, конотативне забарвлення соціального мовчання, його вираження засобами української мови.

Ключові слова: концепт, вербалізація, щоденниковий дискурс, конотативне забарвлення.

Постановка наукової проблеми та її значення. В останнє десятиліття у вітчизняній науці посилюється інтерес до щоденникових записів відомих особистостей, що засвідчують роботи Т. Космеди, Л. Мацько, Т. Радзівєвської та ін. Активізація уваги до мови щоденників спричинена антропологізмом сучасної науки, а щоденник як документ, у якому людина веде відверту розмову сама із собою, розкриває внутрішній світ його автора, характеризує його як мовну особистість, тобто особистість, що «виражена в мові (текстах, дискурсах) і через мову, особистість, яка реконструйована на базі власних мовних засобів» [4, с. 243].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Щоденник О. Довженка привертає увагу таких науковців, як Л. Мацько, С. Марцин, Н. Видашенко та ін. Дослідники відзначають надзвичайно багатий мовний світ видатного кіносценариста, його лінгвокреативність. Зокрема Л. Мацько зазначає: «Такий строкатий матеріал важко звести до однієї мовної класифікації, але загальна характерна ознака мови О. Довженка проступає виразно. Довженко – творчий у тексті і вільний у слові» [6, с. 304]. Однак, за свідченням дослідниці, важко претендувати на повну характеристику мови «Щоденника 1941-1956», «...оскільки в українській лінгвостилістиці взагалі не вивчений і не описаний жанр щоденника, його мовні параметри» [6, с. 303]. Саме тому, як видається, дослідження мовного світу щоденника О. Довженка, зокрема вербалізації окремих культурно значущих концептів, є актуальним, оскільки надасть змогу наблизитися до розкриття його світогляду.

Мета нашої розвідки – дослідити особливості омовлення концепту «мовчання», зокрема такого його вагомого складника, як соціальне мовчання, в щоденникових записах О. Довженка.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відомо, що до своїх щоденників автори включають ті події або міркування, які важливі для них. Т. Космеда справедливо зауважує: «Щоденник налаштований переважно на події особистого життя, але він часто містить і філософські судження про світ, що виростають із роздумів над проблемами власного буття і под. Він дає можливість його автору глибше зрозуміти свої естетичні й філософські концепції. Жанр щоденника дає змогу передати авторські погляди на довкілля. Відвертість і достовірність роблять щоденник цінним і документально» [4, с. 123].

Учені зазначають, що найчастіше й найбільш точно оцінюються людиною ті засоби, які їй потрібні для досягнення практичних цілей. Застосування оцінних предикатів до того чи іншого фрагмента дійсності, на думку Г. Слишкіна, можна вважати показником існування в межах певної культури концепту, заснованого на цьому елементі дійсності [8, с. 12].

Мовчання в О. Довженка амбівалентне. Воно позитивно конотоване, коли йдеться про ритуальне мовчання під час вшанування пам'яті померлих, на похороні, в церкві, під час молитви, виконання гімну тощо, коли мовчання є обов'язковим для всіх присутніх, виступаючи своєрідним ідентифікатором людей в нормах їх культури й поведінки [3, с. 105-107]. Таке мовчання настає тоді, коли слова недоречні й суєтні: «Щоб зробити мовчання нормативним, його канонізують і про його настання попереджають» [1, с. 114].

Недотримання ритуального мовчання-вшанування пам'яті є ознакою невихованості, може сприйматися як ознака суспільного збайдужіння, морального зубожіння. У зв'язку з тим, що «Щоденник» рясніє роздумами про долю України й українського народу, про нереалізовані плани, про безглузді умовності й заборони в радянському суспільстві, загальний колорит «Щоденника» трагічний.

О. Довженко болісно сприймає неповагу до людини в будь-якому прояві, зокрема зневагу, виявлену в недотриманні ритуального мовчання, наприклад: *«Я був учора на параді Перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій любимий маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову перемоги. Коли він згадав про тих, що впали в боях в величезних незраних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більш ніхто не зняв. Не було ні павзи, ні траурного маршу, ні мовчання. Була сказана ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок, мільйонів жертв і героїв ніби провалилися в землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття. Мені стало сумно, і я вже далі не інтересувався нічим (...) Перед величчю їх пам'яті, перед кров'ю і муками не стала площа на коліна, не замислилась, не зітхнула, не зняла шапки»* (О. Довженко) [2, с. 276].

Однак у більшості записів О. Довженка мовчання негативно конотоване, оскільки передає пригнічений психо-емоційний стан митця, спричинений, зокрема, тотальною руйнацією України під час війни: *«Руїни обурливо огидні. Вони пригноблюють душі, і в них не*

хочу я шукати красу. Народ не бачить краси в руїнах. Пробирав заспівати на руїнах веселу пісню. І замовк.

Благородні руїни? Не знаю. Я знаю жалюгідні руїни» (О. Довженко) [2, с. 312] або нерозумінням чи й відвертим цькуванням з боку радянських чиновників: *«Шевченку було легше на засланні. До нього долітали птаці. Навколо мене порожньо. Все вимерло, замовкло. Вся Україна»* (О. Довженко) [2, с. 277].

Водночас міжособистісне мовчання може бути вираженням комунікативної стратегії адресата, щоб дистанціюватися від співрозмовника, тобто мовчання в такому разі виконує дисконтактну функцію, або функцію апатії, що полягає в непорозумінні або відчуженні мовця та слухача під час мовчання. «Таке мовчання ізолює людей, засвідчує їх відчуження, негативне ставлення один до одного, відсутність спільних інтересів, коли людям ні про що говорити один з одним» [5, с. 96]. Мовчання в подібній комунікації може супроводжувати спілкування (один партнер по комунікації налаштований на спілкування, а інший здебільшого мовчить) або закінчувати діалог (один співрозмовник очікує мовленнєвої взаємодії, а інший не бажає продовжувати спілкування й припиняє мовчанням діалог, мовленнєву комунікацію), наприклад: *«Але найогидніше... трапилося зі мною напередодні арешту Берії. Як потім виявилось, він був уже арештований, але ніхто з нас, простих смертних, про се не знав. Знав, очевидно, «друг» Ч. (...) Одводить мене в куточок:*

– Слухай, Сашко, я хочу сказати тобі ... (пошепки) сказати тобі дуже приємну вість для тебе... (...) напиши коротенького листа Лаврентію Павловичу. І не відкладай. (...)

Я промовчав. Я був придавлений сією розмовою. Маєстро зник одразу ж. я досі не можу зрозуміти, що се? Провокація? Купівля? Яка темна людина, яка чорна душа...» (О. Довженко) [2, с. 380].

Соціальне мовчання, що означає не власне мовчання, а невисловлення своєї громадянської позиції стосовно захисту своїх прав чи прав і гідності інших утискуваних громадян і, за Н. Арутюновою, по суті, співвідноситься з невиконанням громадського обов'язку, теж має виразну негативну конотацію: *«У рамках сильної етики, що засновує свої вимоги не на заборонах, а на виконанні позитивних дій, мовчання дорівнює негативній акції: брехні, зраді тощо»* [1, с. 112], порівн.: *«Передсмертно лаявся Косинка. Божеволів у тюрмі Куліш. Курбас ліг у ту промерзлу землю!*

Мовчимо. Пнемося у багнет. Як мовчанням душу уяремлю, то який же в біса я поет?!» (Л. Костенко).

На лексичному рівні у своїх записах О. Довженко вербалізує соціальне мовчання переважно лексемами *мовчати*, *замовчувати*, *замовчати* (*замовкнути*).

Власне, з шести ЛСВ дієслова *мовчати*, за Словником української мови, мають указівку на суспільне мовчання: *мовчати* – 5. Покірно терпіти, зносити що-небудь; 6. Не висловлювати відкрито своєї думки, не діяти, не втручатися в що-небудь // Не писати, не друкувати своїх творів (про письменників) [7, IV, с. 772]. Подібне можна сказати й про ЛСВ іменника *мовчання* – *перен.* Відсутність публічних висловлювань про кого-, що-небудь, друкованих творів у який-небудь період [7, IV, с. 771] та прислівника *мовчки* – не виявляючи протесту; покірно [7, IV, с. 772].

Окрім названих, лексичною одиницею, що позначає таке мовчання, є дієслово *замовчувати* (*замовчати*) – З певною метою приховувати, не згадувати про когось, щось [7, III, с. 217]: *«Таких утрат, замовчених через жахливу свою правду, не знав і не знає ні один народ у світі. І жодна людина ще не сказала мені про сей історичний жах з плачем чи бодай би з сумом. Ні. Або мовчать, замовчують, або байдужі, або якимось всміхаються між іншим, щоб не подумав часом хто, що їм жалько, бо се було б "політично шкідливим"»* (О. Довженко [2, с. 292]). Замовчування також негативно конотоване, О. Довженко сприймає його як свою душевну слабкість, за що й картається: *«Не в тому була помилка мого життя, що я написав "Україна в огні", а в тому, що змовчав перед Сталіним про їхню нечесність»* (О. Довженко [2, с. 311]).

У щоденнику О. Довженка соціальне мовчання виражає й ЛСВ лексеми *замовчати* (*замовкнути*), проте Словник української мови такої дефініції не фіксує, зазначаючи, що *замовчати* (*замовкнути*) – 1. Перестати говорити, співати; припиняти розмову, спів і т. ін.; // Перестати писати листи, припиняти листування з ким-небудь; 2. Перестати видавати які-небудь звуки // Перестати стріляти (про вогнепальну зброю). // Перестати битися (про серце); 3. Перестати звучати, припинятися (про мову, спів, музику і т. ін.) [7, III, с. 217]. Однак пряме підтвердження ЛСВ «Перестати писати, друкувати свої твори» лексеми *замовчати* (*замовкнути*) знаходимо в низці прикладів, зокрема в «Щоденнику» О. Довженка: *«Вони [американці]*

шанують вас і люблять. Вони читали ваші оповідання і дивились фільми. Вони питають, чому ви **замовкли**» (О. Довженко) [2, с. 304].

Очевидно, до суспільного можна віднести й мовчання групи публічних осіб стосовно іншої відомої людини, де воно прирівнюється до ігнорування творчої особистості, є негативно конотованим вираженням зневажливого ставлення до неї. Саме так сприймав мовчання урядовців О. Довженко: *«А я доживаю останній свій десяток літ. **Мовчать** Микитині [Хрущова] лакеї, набиндючившись чи п'ючи фатальну горілку, чекаючи, як ворони в степу, на мою смерть»* (О. Довженко) [2, с. 277].

На позначення осіб, що уникають висловлення своєї громадянської позиції або й зовсім її не мають, письменник уживає семантично трансформовану лексему *мовчальник*. Згідно зі *Словником української мови*, *мовчальник* – «те саме, що *мовчун*»; *мовчун* – «Той, хто звичайно мовчить, не любить багато говорити // Той, хто не висловлює своїх думок» [7, IV, с. 772]. У контекстуальному оточенні з негативно конотованими лексемами *підлабузники*, *непротивленці* в назві *мовчун* виразно актуалізуються семи «негідність», «невиконання громадянського обов'язку», наприклад: *«Ми винні. **Мовчальники**, підлабузники, непротивленці...»* (О. Довженко) [2, с. 411].

Соціальне мовчання в О. Довженка імпліцитно омовлюється через надслівні вербалізатори *слова запеклися в серці, нема уст*, із запереченням дієслів мовлення (*нічого сказати*): *«Холод. Набиндючене чванство і провінційна пиха. Я противний вам і чимсь небезпечний. Вам ненависна та пошана, що виросла в народі навколо мого імені. І ви діждалися нагоди розправитись з моїм ім'ям. І ви мене вбили... Що ж мені сказати вам? Які слова знайти? Стою під стіною ганьби з одятою вашими недобрими руками сивою головою в руках, і вже **нічого** мені **сказати**. **Нема** вже **уст**. І **слова запеклися в серці**, будьте ви прокляті... чи, господи, прости вас»* (О. Довженко) [2, с. 323].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, в щоденниковому дискурсі О. Довженка концепт «мовчання» посідає значне місце, що свідчить про його значущість у мовній картині світу письменника. Найбільш активно О. Довженко вербалізує соціальне мовчання, яке є негативно конотованим. Позитивно конотованим є ритуальне мовчання, недотримання якого кіносценарист сприймає як ознаку неповаги й духовного занепаду. Для омовлення мовчання

О. Довженко використовує низку лексичних й надслівних вербалізаторів.

У подальших розвідках перспективним видається дослідження вербалізації інших культурно значущих концептів у щоденникових записах О. Довженка.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Молчание: Контексты употребления / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Язык речевых действий. – М., 1994. – С. 106-117.

2. Довженко О. П. Україна в огні : кіноповість, щоденник / Олександр Довженко; [упоряд. і автор передм. О. М.Підсуха]. – К. : Рад. письменник, 1990. – 416 с.

3. Карасик В. И. Язык социального статуса / В. И. Карасик. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.

4. Космеда Т. А. Ego і Alter ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу: монографія / Т. А. Космеда– Дрогобич : Коло, 2012. – 272 с.

5. Крестинский С. В. Коммуникативная нагрузка молчания в диалоге / С. В. Крестинский // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин, 1989. – С. 92-98.

6. Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі : навч. посіб. для студ.-філологів освітньо-кваліфікац. рівня «магістр» / Л. Мацько. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 607 с.

7. Словник української мови : в 11 т. / [редкол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970-1980.

8. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 128 с.

Коловоротная Наталья. Вербализация концепта «молчание» в «Дневнике» Александра Довженко. В статье рассматриваются особенности вербализации одного из культурно значимых концептов «молчание» в дневниковом дискурсе А. Довженко.

Дневниковые записи киносценариста свидетельствуют, что молчание, в частности социальное, он воспринимает с отрицательной коннотацией, поскольку оно, по мнению А.Довженко, свидетельствует о невыполнении гражданского долга молчащим, его слабой гражданской позиции, душевной слабости.

Положительно коннотированным выступает ритуальное молчание в ситуации поминовения, несоблюдение такого молчания расценивается автором «Дневника» как духовное вырождение, общественное равнодушие, неуважение к погибшим.

Молчание может свидетельствовать о способности им быть стратегией адресанта и выполнять дисконтактную функцию.

Для вербализации концепта «молчание» А. Довженко использует ряд лексических и надсловных вербальных средств, некоторые из них семантически трансформированы.

Ключевые слова: концепт, вербализация, дневниковый дискурс, коннотативная окраска.

Kolovorotnaya Natalia. Verbalization of the Concept of «Silence» in the «Diary» by Alexander Dovzhenko.

The article discusses the features of verbalization of a culturally significant concepts of «silence» in the diary discourse Dovzhenko. Diary entries scriptwriter show that silence, in particular social, he sees the negative connotation because it is, in the opinion of Dovzhenko, indicating non-compliance with civic duty silent, its weak civilian position of weakness.

Positively connote acts ritual silence in remembrance of the situation, failure to comply with such silence is considered the author of the «Diary» as a spiritual degeneration, public indifference, lack of respect for the dead.

Silence may indicate their ability to be a strategy and execute addressee diskontaktную function.

Verbalization of the concept for the «silence» A. Dovzhenko used pure number of lexical and nadslovnih verbal means, some of them are semantically transformed.

Key words: concept, verbalization, diary discourse, connotative color.

УДК 811.161.2"18":82Шевченко

Тетяна Космеда

МОВНА ОСОБИСТІТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК ДЗЕРКАЛО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕР. ХІХ СТ.: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

У статті розглянуто проблемні питання дослідження мовної особистості Тараса Шевченка у розрізі проблем лінгвоперсонології, щоденникознавства, історії української мови, своєрідності її поступу, становлення стилістичної системи і особливостей функціонування в сер. ХІХ ст.

Ключові слова: мовна особистість, лінгвоперсонологія, щоденникознавство, історія української мови, стилістика української мови.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуалізація міждисциплінарності як одного з основних принципів сучасних